

De literator Adriaan van der Willigen (1766-1841) en 'De Edelmoedigheid' te Den Bosch¹

A.J. Hanou*)

Maçonnieke sightseeing

Nederlandstalige reisbeschrijvingen uit het begin van de negentiende eeuw zijn nooit vreselijk uitvoerig over die zaken die we tegenwoordig belangrijk vinden: het lokale eten en drinken, het vervoer, de aard van de plaatselijke bevolking, terrasjes, stranden. Het zijn eerder handleidingen om zo snel mogelijk alles wat ter plaatse met cultuur te doen heeft zo snel mogelijk op het spoor te komen en te savoureren. Ze zijn dus uiterst informatief over kerken, musea, gebouwen, kunstschaten, opera-uitvoeringen en zo al meer.

Maar 't is beslist bijzonder wanneer men tijdens de lectuur van zo'n sightseeingsverslag óók geïnformeerd wordt over de architectonische of culturele maçonnieke prestaties ter plaatse.

Deze ervaring had ik bij het lezen van een door Adriaan van der Willigen in 1824 gepubliceerd werk, getiteld: *Aanteekeningen op een togtje door een gedeelte van Engeland, in het jaar 1823*. Schrijvend over de merkwaardigheden van Londen noteert deze Van der Willigen (blz. 296):

'Het genootschap der Vrijmetselaren, dat thans in verscheidene landen, zoo dwaas als onregtvaardig, vervolgd wordt, telt in Londen een groot aantal leden; zij hebben er, onder andere, eene verzamelplaats, bekend onder den naam van *Free-masons-tavern*, waarin eene der grootste zalen van de stad is. Hier, gelijk overal, onderscheiden zij zig door menschevriende daden: zij hebben er eene school opgericht onder den

naam van *Free-masons-charity-school*: de meisjes van behoeftige broederen worden er gevoed en onderwezen, in een aanzienlijk gebouw, waarvan de voorgevel versierd is met de beelden van het Geloof, de Hoop en de Liefde. Hier, gelijk door geheel *Engeland* en *Schotland*, blijkt het bestaan dezes genootschaps openlijker, dan elders, niet alleen door openbare opschriften, maar zelfs, bij zekere gelegenheden, door plegtige omgangen.' En op blz. 351, waar de schrijver in Bristol verblijft, schrijft hij: 'Voor een aanzienlijk gebouw las ik, dat dit de vergaderplaats is der Vrijmetselaren.'

Merkwaardig. Zijn die gebouw-kundige opmerkingen gemaakt door een profaan? De auteur lijkt er gedecideerde opinies op na te houden over het onterechte van de vervolging van de Vrijmetselarij in Zuid-Europa rond 1823. Hij heeft blijkbaar kennis van het gebruikelijke gedrag van de Broeders, die zich, 'gelijk overal, onderscheiden door menschevriende daden'. Tenslotte is hij in staat waar te nemen hoe de Orde in andere Europese landen minder 'openlijk' is.

Wat nieuwsgierig geworden raadpleeg ik een andere, iets later (in 1829) door dezelfde auteur gepubliceerde reisbeschrijving: zijn *Aanteekeningen op een togtje door een gedeelte van Duitschland, in het jaar 1828*. Hier doet zich eenzelfde verschijnsel voor. Wanneer Van der Willigen te Halle is, meldt hij (blz. 25):

Portret Van der Willigen, door J.E. Marcus, april 1815, in: *Uit het dagboek van Adriaan van der Willigen* (Tilburg 1939). Ex. UBA 2404 E 12.

'Aan de buitenzijde der stad [...] zagen wij een fraai nieuw gebouw, dienende ter zamenkomst van een schutters-gezelschap; men houdt er mede concerten en bals, ook hebben er de vrijmetselaars hunne loge.' In een noot bij deze passage tekent hij aan: 'Dergelijke loges vonden wij op deze reis in schier alle steden; zij worden doorgaans in de reisboeken aangewezen.' In Duitse reisboeken dan, bedoelt Van der Willigen. Men proeft iets van zijn verbaazing (zoals dat ook bij zijn reis in Engeland het geval was) over het feit dat buiten de Nederlandse grenzen de Orde zich zo duidelijk en zo algemeen in het publiek manifesteert; dat zij een 'gewoon' geworden cultureel verschijnsel is. Blijkbaar

heeft dat zijn instemming. Vandaar dat hij in dit werk niet ophoudt hierop de aandacht te vestigen. Te Dresden spreekt hij (blz. 254) over 'de schoolinrigting der vrijmetselaren', en licht dat vervolgens toe: 'Deze broederschap rigtte hier in 1772 eene school op, bekend onder den naam van *Freimaurer-Institut*. Het [...] is verdeeld in twee gebouwen: één voor jongens en één voor meisjes, die er, gelijk op de gewone burgerscholen, om niet of tegen eene geringe bijdrage onderwezen worden.' En ook in Berlijn is de Orde cultureel beslist present, voorzover Van der Willigen dat ziet (blz. 408): 'Onder de vrijmetselaarslogen te *Berlijn* is er eene, *de drie wereldbollen* genaamd, die eene verzameling van oudheden en voorwerpen tot de natuurlijke historie behoorrende bezit.' Hoe wist Van der Willigen van die verzameling? Was de laatstgenoemde loge publiek toegankelijk? Of... visiteerde hij overal? Is het soms zo, dat we hem in allerlei visiteurenboeken van Engelse en Duitse loges kunnen terugvinden? Met nog groter nieuwsgierigheid sla ik andere door Van der Willigen gepubliceerde werken op.

Dan blijkt absoluut niets van enig maçonniek belang terug te vinden in zijn *Reize door Frankrijk* (Haarlem 1805), of in zijn *Parijs in den aanvang der negentiende eeuw* (3 delen; Haarlem 1806-1807). Nu zijn deze werken duidelijk vroeger verschenen dan die waaruit ik eerder citeerde. De afwezigheid van vrijmetselaren-opmerkingen kan samenhangen met het feit dat in de jaren na de Franse revolutie, en in de eerste Napoleontische jaren, de Vrijmetselarij bij het gezag niet in een goed blaadje stond. Daartegenover geeft Van der Willigen weer wel blijk van zijn speciale belangstelling, wanneer hij korte tijd later in zijn *Aanteekeningen op eene reize van Parijs naar Napels* (4 delen, Haarlem 1811-1813), sprekend over zijn bezoek aan een tempel van

Isis te Pompeï, vermeldt (dl. II blz. 129): 'De eerdienst van *Isis* bestond veelal uit geheimzinnige plegtigheden, welke alleen door de daartoe bijzonder ingewijden werden bijgewoond, gelijk heden bij de Vrije Metselaren; sommige meenen dan ook den eersten oorsprong van zulk eene broederschap reeds in den ouden eerdienst van *Isis* te moeten zoeken. Het bekende zangspel *De Tooverfluit*, uit het Hoogduitsch van SCHIKANEDER, in het Hollandsch vertaalt, is, in het Fransch gevolgd zijnde, *Les mysteres d'Isis* genaamd; omdat men 'er van die geheimzinnige plegtigheden, heeft trachten in te brengen, hoewel men van de eigenlijke toedragt derzelve zeer weinig weet.' Dat is een interessante observatie over het in deze tijden gelegde verband tussen Vrijmetselarij en kennis zoals men veronderstelde dat die in het oude Egypte bij ingewijden bestond. Maar nieuws is het niet. Belangwekkender is dat Van der Willigen ook in dit werk-voor-de-buitenwacht maçonnieke observaties maakt. Zoals we van hem gewend zijn geraakt, neemt hij ook in Italië de gelegenheid waar iets over de Orde te zeggen. Zo, wanneer hij in Rome is (dl. III, blz. 70-71): 'De vergaderingen der Vrije Metselaren, hoezeer die geene bijzondere sekte uitmaken, worden hier ook niet geduld: verscheiden Pausen hebben edicten en excommunicatiebullen tegen dezelve uitgegeven [...]. Sedert lange hadden de leden van die orde hier echter voor geene personele vervolging te vreezen.'

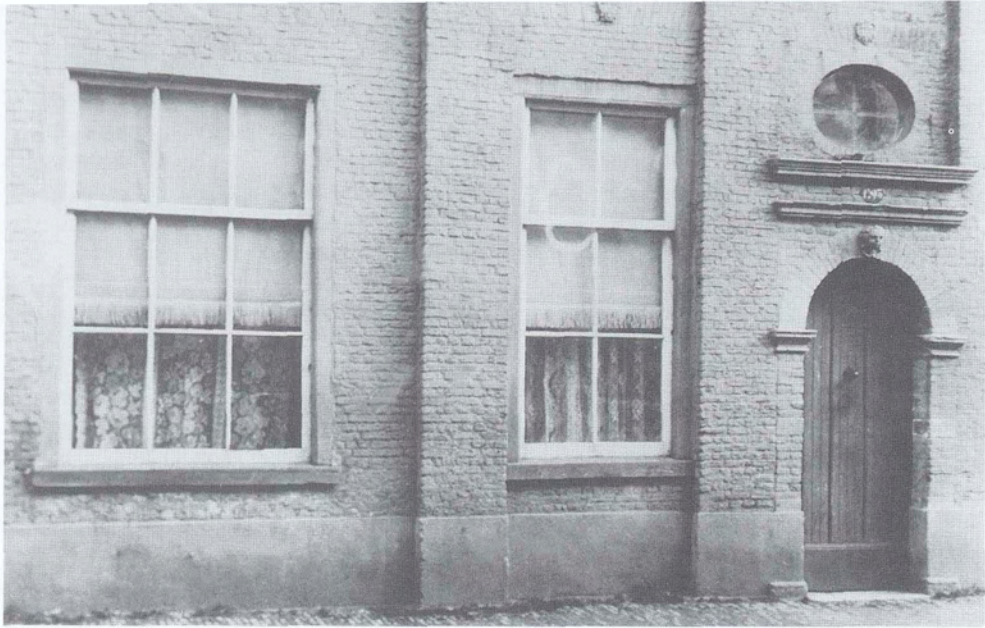
Al met al: genoeg aanwijzingen om eens na te gaan of onze schrijver vrijmetselaar geweest is.

De Vrijmetselaar

Er bleek me, dat er een door Van der Willigen zelf geschreven dagboek bestaat.² Het bestaat uit losse blaadjes, die misschien bedoeld waren als basis voor een echte autobiografie (waar het niet van

gekomen is). Het is onbekend wanneer hij de tekst van die blaadjes schreef, maar dat is voor ons van minder belang. Het 'dagboek' wordt bewaard in het Gemeentearchief Tilburg.³ Van der Willigen heeft in die plaats diverse functies bekleed.

Het nu volgende stuk uit die autobiografie, onder het jaar 1788, laat zien hoe Van der Willigen in contact komt met de metselarij. Ik heb twee voorgaande alinea's uit dit segment in mijn transcriptie meegenomen om de lezer iets van de politieke en culturele voorkeuren van Van der Willigen te laten zien. Van der Willigen is op dat moment militair (enkele biografische gegevens komen later aan de orde). 'Mijne hoofdofficieren byzonder de colonel de *Brow* behandelde my met eenige onderscheijding, ik mogt, zoo als men zegt, nog al eens een potje breeken, en had deze inschikkelykheid om mijn tusschen beide nog al eens ongeregeld gedrag ook snel van doen. Ik ging hier ook om met burgers die opentlyk voor Patriotten te boek stonden en kreeg hier over ook wel eens een vermaning dog wist dit altyd dan weder goed te maken, hoewel dit aan de andere kant aan sommige myner cameraden, die my nydig waren omdat ik by de hoofdofficieren zoo bemind was, ook gelegentheijd gaf om my zwart te maken en als een hater van Orange afteschilderen. In de Maand November van dit jaar presenteerde ik ook een plan voor een liefhebberij comedie [d.i. amateurtoneelgezelschap] aan de generaal die er terstond op tekende benevens eenige Officieren en voornam burgers, dog het getal niet groot genoeg zynde om de kosten te vinden was ik genoodzaakt dit werk te staken. Deze winter den 27 December 1788. wierd ik als vrymetzelaar in de loge de Edelmoedigheid in den Bosch geïnstalleert, en maakte bij mijn intrede een liedje dat aan tafel gezongen en op voorstel van de grootmeester gedrukt en aan de Broeders gedistribueerd wierd, dit streekte myn

In dit pand aan de Papenhulst vergaderde 'De Edelmoedigheid' van 1809 tot 1913. Het gebouw droeg de naam 'De Heerenkelder' aangezien hier in de 16e eeuw de wijnkelder van het Kapittel van St. Jan gevestigd was. Het huis moest in 1913 verdwijnen voor de bouw van het ziekenhuis St. Joan de Deo. De loge verhuisde toen naar een pand aan de Handelskade. Het kopje direct boven de deur is bewaard gebleven; het prijkt nu boven de zijpoort van het vroegere ziekenhuis aldaar. (Foto: Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 891)

eygenliefde niet weynig en wekte myn yver zoodanig op dat ik geene der minst werksaame onder broeders wierd. Myn vriend Riesenbergh die reeds vrymetzelaar was en die mij voornamentlyk had aangezet om het te worden, verheugde zig ook zeer dat hy hieromtrent zoo wel was geslaagd en onze vriendschapsband wierd door dit geval te naauwer toe gehaald.' Wie is de Riesenbergh door wie Van der Willigen tot 'De Edelmoedigheid' gebracht werd? Hij is vermoedelijk dezelfde als de Riesenbergh, luitenant bij een Mecklenburgs legeronderdeel in dienst van de Republiek, dat zomer 1788 te Den Bosch in garnizoen kwam.⁴ In de door Benjamin Frieswijk in 1854 gemaakte index op personen die deel uitmaakten van 'De Edelmoedigheid', op basis van toen nog bestaande notulen en andere stukken (over dat alles later), vinden we een Frederik Resenburg of Riesenbergh. Hij wordt lid van 'De Edelmoedigheid' op

14 december 1788, dus korte tijd vóór de receptie van Van der Willigen; en bedankt in 1790. Hij was blijkbaar al eerder in een andere Loge gerecipiëerd, want er wordt niet aangetekend dat hij in Den Bosch enige graad ontvangt.

Van der Willigen wordt op dat Sint-Jansfeest, 27 december 1788, Leerling en Gezel. Bovendien wordt hij op die datum lid. Er wordt aangetekend dat hij vaandrig is. Hij bedankt voor het lidmaatschap op 23 januari 1791; mogelijk vertrok zijn legeronderdeel naar elders.

Lia van der Heijden vat in haar doctoraalscriptie, op basis van het dagboek, de daarna volgende periode kort samen: 'Intussen ging Van der Willigen iedere maand naar Den Bosch, om de bijeenkomsten van De Edelmoedigheid bij te wonen. Hij schreef een aantal verzen voor de loge, die door de voorzittend meester Verster becommentarieerd en gecorrigeerd werden. Verster leende hem boeken die hem

ertoe aanzetten zich verder in de kunst en wetenschappen te oefenen.'

De Voorzittend Meester - in de tekst van Van der Willigen 'grootmeester' genoemd - was, blijkens het dagboek, op dat moment J.L. Verster.

Verster (1745-1793) speelde dus een belangrijke culturele rol in het leven van Van der Willigen. Hij was blijkbaar in alle opzichten de opvoeder van de kinderen van zijn loge. Ik kan echter weinig of niets vinden over zijn culturele verdiensten. Hij was drost van St. Michielsgestel, en advocaat te Den Bosch. Blijkbaar studeerde hij te Leiden rechten, want hij promoveerde daar in 1766 op een proefschrift *De foro competenti*. Van der Aa gaf hem in 1852 in zijn *Biographisch woordenboek* nog een piepklein lemma, en noemde hem een 'beoefenaar der Nederduitsche letterkunde'. Dat moet echter meer een taalkundige activiteit betroffen hebben.⁵ Hij was lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Ongetwijfeld was hij een licht aan de Bossche culturele hemel. Bent u inmiddels nieuwsgierig naar dat tafel-gedicht, door Van der Willigen bij zijn receptie gemaakt? De tekst is te vinden in het archief-Van der Willigen,⁶ en het is waarschijnlijk een uniek exemplaar. Zelfs archief en bibliotheek van de Orde kennen de tekst niet. Maar u moet wel even de tanden op elkaar bijten, want eerlijk gezegd.... erg beste poëzie is 't niet. Dat is echter 't geval bij de meeste poëzie uit de achttiende en negentiende eeuw: het is gelegenheidswerk. Toch blijft het voor de maçonnieke historie interessant, te zien welke toon zo'n gedicht aanslaat, en welke thema's zo'n lied bij of na de eigen receptie, uit 1788, bevat. Vooruit dan maar: de eerste drie strofen.

BY MYNE RECEPTIE IN DE LOGE
DE EDELMOEDIGHEID
Binnen 's Hertogenbosch
Den 27ste December 1788

AIR: *Charmante Fleur Quittez. &c.*

Schoon 'k onbekend uw Tempel in koom treden,
Daar my de Vriendschap straks heeft ingeleid,
En weinig ken van haare Plegtigheeden,
Nog van den Glans der Edelmoedigheid.
[Chorus] Zyt welkom hier in de Edelmoedigheid.

*

't Opschrift voldoet om uwen lof te zingen;
Hy die als Broeder hier wordt ingeweid,
Roept vrolyk uit, en kan zich niet bedwingen,
'k Ben dan ook Lid der Edelmoedigheid.
[Chorus] Gy zyt ook Lid der Edelmoedigheid.

*

Die ons de Goon byna doet evenaaren;
Die deugd waar door men alle kwaad vermeid,
Is dan het merk der Vrye Metzelaaren:
Zy munten uit in Edelmoedigheid.
[Chorus] Munt met ons uit in Edelmoedigheid.

In zijn geheel telt dit gedicht zeven strofen, en de naam van Van der Willigen staat er voluit onder afgedrukt. De vier laatste strofen bieden, zo mogelijk, nog minder interessante thematiek dan de eerste drie.

Het enige waarop ik wel eens een antwoord op zou willen krijgen, is de vraag: hoe gebruikelijk is of was het, dat bij receptie of intree een literair product door de gereciperende vervaardigd wordt? Dat deden bijvoorbeeld wél Jan Kinker, in zijn *Mijne dankbetuigingen, aan de Orde der Vrijmetselaren [...] wegens mijne plechtige inwijding* (1805), en Hendrik Klijn in zijn *Mijne eerste gedachten bij mijne intrede* (1806). Paulus van Hemert hield bij zijn intreden (1807) een rede.⁷ Het lijkt mogelijk traditie dat literair-gevoelige nieuwe leden van de Orde bij deze gelegenheid een literaire bijdrage leveren.

Heeft Van der Willigen later betere maçonnieke verzen geschreven? Hierboven bleek immers al dat hij later iedere maand naar Den Bosch ging, om de bij-

eenkomsten van 'De Edelmoedigheid' bij te wonen, en dat hij een aantal verzen schreef voor de loge. Tenminste één van deze gedichten is bewaard gebleven. Het is te vinden in de *Nederlandsche Vry-metelaars almanach, Voor het jaar 1791* en draagt de titel 'De mildaadigheid'. De naam van Van der Willigen staat er weer voluit onder. Het zijn zeven strofen van vier regels. Ik citeer er twee:

Een ander die op Zee door barre winden,
Zyn schip verliest en nakend spoelt aan strand,
Kan in den schoot der Broed'ren koest'ring vinden
De vriendschap spyst hem uit haar milde hand.

Die onverdiend gekneld in slaafse handen
By Negers zugt, of zwoegt op Algiers kust,
Wordt kan het zyn gelost uit hunne handen,
Zoo dra hun nood den Broed'ren is bewust.

Tenslotte blijkt uit het dagboek dat in 1817 (Van der Willigen verbleef toen al lange tijd in Haarlem) hij meermalen het verzoek kreeg lid te worden van de Haarlemse loge 'Vicit Vim Virtus'. Hij zag daarin echter geen nut; noch voor zichzelf, noch voor de loge. Wel droeg hij financieel bij aan de activiteiten van de loge.⁸ Bij wie liet de Voorzittend Meester dat gedicht drukken dat Van der Willigen bij zijn receptie maakte? In de hoop in deze man een lijfdrukker van 'De Edelmoedigheid' op te sporen en zo een mogelijke bron van maçonniek gelegenheidswerk te traceren, bekeek ik wie ten tijde van Van der Willigen daarvoor in aanmerking kwam. Dan blijkt ene H. Palier al zo'n tien jaar lang belangrijke functies te bekleden in de loge. Nu waren Paliers al de hele achttiende eeuw door een bekende Bossche drukkersfamilie. Dat zouden ze blijven tot ver in de negentiende eeuw. Vanaf 1766 werd het bedrijf geleid door Jacobus en Hendrik Palier; van 1785 tot 1796 door Hendrik Palier en Zoon. De eerstgenoemde Hendrik is dezelfde als de tweede. Hij

was lang lid van de Bossche stadsregering. Bij hem liet de loge waarschijnlijk Van der Willigens gedichten en ander werk drukken.⁹ Wanneer, wat later, in de jaren 1812-1840, de firma geleid wordt door 'Hendrik Palier en Zoon' (nu betreft het echt een nieuwe Hendrik, geboren in 1785), dan verschijnt bij hen in 1816 een bundel *Vrij-metselaars gezangen*. Daarover straks iets meer. De Paliers mogen dus wel de lijfdrukkers van de loge genoemd worden. Van hun fonds heb ik helaas weinig of niets kunnen terugvinden. De Paliers woonden in een huis op de Bossche Markt, dat zij na een verbouwing in 1760 'De Vijf Vocalen' noemden. Die kon men ook terugvinden op de letters in de kroonlijst van de gevel aangebracht: A E I O U.

De schrijver

Wie was Van der Willigen, en wat schreef hij? In het volgende, zo kort mogelijk,¹⁰ iets over de man en zijn werk.

Adriaan van der Willigen wordt geboren 12 mei 1766 te Rotterdam, in een gereformeerd gezin dat zich met de koophandel bezighoudt. De moeder sterft een half jaar na zijn geboorte: reden waarom Adriaan eerst in een Haarlems weeshuis, later op een Rotterdams koopmanskantoor geplaatst wordt. Zijn patroon is ook portretschilder. Adriaan gaat in die tijd wel eens heimelijk naar de schouwburg. Daarmee hebben we meteen de twee grote liefdes van Adriaan gedurende zijn leven te pakken: kunst en toneel. Die zaken, en het feit dat hij, hoewel dan nog orangist, met belangstelling kennisneemt van de ideeën der patriotten, verwijderen hem van zijn familie-achtergronden. Hij gaat in 1785 in het leger. In 1787, na de contra-revolutie, wordt hij als vaandrig met een afdeling naar Den Bosch gestuurd om daar plunderende orangistische troepen in het gareel te brengen.¹¹ Een onverwacht gevolg is dat hij contact krijgt met de loge, zoals we eerder zagen. Korte tijd later neemt hij ontslag uit het leger. Steeds heeft hij contact

met personen uit diverse religies, en voortdurend legt hij zich toe op de studie van literatuur, landbouwkunde, maatschappij. Hij poogt in alles het beste te vinden. In zijn dagboek schrijft hij, met betrekking tot ethiek:

‘De deugd begreep ik dat volstrekt noodzakelijk was om gelukkig te zyn, doch ik vormde mij een ander denkbeeld van dezelve, dan de meeste menschen en de zedekunde van Confusius, van Marcus Aurelius etc was mij zoo heylig als die van Salomon.’

Dat klinkt nogal ‘verlicht’. Vanuit de Verlichting moeten we ook het werk en het handelen van Van der Willigen begrijpen. Wanneer een erfenis hem in staat stelt grondbezitter te worden in Tilburg, behoort hij tot de groep Brabantse patriotten die de revolutie voorbereidt, en later de emancipatie van die provincie voorstaat. De Tilburgse katholieken waren beslist ingenomen met Van der Willigen. Zijn morele en politieke principes worden op een aardige manier zichtbaar, in een soort revolutietoneelstukje uit 1798: *Volksfeest gevierd te Tilburg*. Het is een beschrijving van een optocht, waarin Aristocratie en soortgelijk gespuis zich onderwerpen aan de Vrijheid. In het gevolg van de Vrijheid gaan allerlei figuren, zoals Deugd, Vrede, en ook: Godsdienst. Godsdienst heeft in haar eigen gevolg: een atheïst, een jood, een moslim, en een christen. Dat is een tamelijk drastisch-verlichte opvatting van ware religie, zo midden in Brabant! Iets vergelijkbaars constateren we, wanneer Van der Willigen in 1806 een ‘zedelijk toneelstukje’ uitgeeft, getiteld *Willem en Klaartje of de voorbeeldige pastoor*. Deze voorbeeldige katholieke geestelijke, een irenisch gezind man die moraal-metgezond-verstand voorstaat, moet min of meer, sinds de reformatie, in de Nederlandse ‘openbare’ literatuur, het eerste positief-vormgegeven lid van de katholieke clerus geweest zijn. Het is duidelijk hoe Van der Willigen zijn overigens niet echt

groot toneelschrijverstalent gebruikte: toneel stond voor hem in dienst van nut en moraal.

In Tilburg wordt Van der Willigen drossaard. In 1801, wanneer de politiek conservatiever wordt, legt hij zijn functie neer. Voortaan is hij ambtloos, afgezien van een baan bij de onderwijsinspectie. Na een reis door Frankrijk vestigt hij zich in Haarlem (1805). Daar blijft hij tot zijn dood. Wel zijn er nog verschillende reizen: ik vermeldde eerder de titels waarin hij daarvan verslag doet. Blijkens zijn dagboek blijft hij betrokken bij de Europese beschaving. Hij is niet erg gelukkig met de toename van de klerikale invloed. Maar hij houdt zich vooral bezig met het culturele leven in zijn woonplaats, en is lid van nogal wat genootschappen. Het toneel heeft uiteraard zijn aandacht. Zijn grootste bijdrage aan de Nederlandse beschaving is zijn *Geschiedenis der Vaderlandsche Schilderkunst sedert de helft der 18e eeuw*, verschenen tussen 1818 en 1840 in vier delen. Het is een voor kunsthistorici belangrijk naslagwerk geworden.

Na zijn dood komt zijn zeer grote bibliotheek (veel toneelwerk) terecht in de Stadsbibliotheek Haarlem.

Loge De Edelmoedigheid t/m 1830

Ik maak van de gelegenheid gebruik om enige zaken mee te delen over de loge waarvan Van der Willigen lid werd. ‘De Edelmoedigheid’ is in de eigen maçonnieke geschiedschrijving tot nu toe namelijk nogal stiefbroederlijk behandeld. Wel heeft Van de Sande in enkele lezenswaardige artikelen bericht over zijn onderzoek onder meer van ‘De Edelmoedigheid’.¹² Daarom geef ik hier geen echt uitgewerkte geschiedenis van de loge. Evenmin een analyse van ledenbestand of van de sfeer (ware dat al mogelijk: het archief van toen bestaat niet meer). Ik laat het aan Bosschenaren of anderen over verder onderzoek te doen, voorzover dat al niet gedaan is.

't Belangrijkste, zij het op dit moment 't minst leesbare, is de aan het einde van dit artikel vermelde lijst van *alle* bij 'De Edelmoedigheid' betrokkenen: niet alleen de 'echte' leden. Met behulp daarvan kunnen in de toekomst andere analyses gemaakt, nieuwe gegevens gevonden worden.

De geschiedenis van de loge begint met een brief op 9 februari 1776, gericht vanuit Den Bosch aan het Hoofdbestuur.¹³ Hierin vragen een constitutie: D. Baert Verspyck, J.L. Verster, A. van Hanswijk, J.H. van der Does, B.W.D. Roij van Wichen, W. Blonket, P. Dibbetz, Theodorus Hack en B.H. Wassenaer d'Onsenoort. Zij tekenen allen. Zij delen mee, dat zij lid zijn van de militaire loge 'La Concorde', verbonden aan het bataljon van luitenant-generaal graaf d'Envie. Het bataljon ligt thans te Den Bosch in garnizoen.¹⁴ Behalve Wassenaer is iedereen reeds Meester. 'La Concorde', en haar Voorzittend Meester J.C. Maugin, hebben toegestemd in de afsplitsing.

Het verzoek wordt de volgende dag, 10 februari, met een begeleidend schrijven van Maugin, aan de Grootmeester verstuurd. De constitutie wordt verleend op 16 februari. Maugin installeert de loge op 26 maart, blijkens een iets latere brief van Baert Verspyck aan de Grootmeester.¹⁵ De logekleur is grijs, meldt de constitutie. Het lijkt nuttig de functieverdeling binnen deze eerste groep te vermelden. De eerste ledenlijst, van 6 maart 1776, geeft deze als volgt. Baert Verspyck: Voorzittend Meester. Verster: 'Tweede Meester'. Van Hanswijk: 1e Opziener. Van der Does: 2e Opziener. Blonket: Thesaurier. Hack: Secretaris. De Roij van Wichen: Verschrikkelijke. Dibbetz: Ceremoniemeester. - Een W.H. Pels blijkt erbij gekomen, en is Architect. Blijkens de ingezonden ledenlijsten vergaderde de loge elke derde donderdag van de maand (vanaf 1783: de derde zondag), te 17.30 uur, in het Oude Statenlogement: eigendom van de familie Van Hanswijk, waarvan drie leden lid van de loge zijn of worden.¹⁶

Achtereenvolgens zijn Voorzittend Meester in deze fase van het bestaan van 'De Edelmoedigheid': Baert Verspyck (1776); J.L. Verster (1779); weer Baert Verspyck (1782) en opnieuw Verster (1784). Deze jaartallen staan echter niet geheel vast wegens de onduidelijke opgaven in de lijsten.

Van het wel en wee der loge weten wij nog nauwelijks iets, buiten datgene wat Van der Willigen ons meedeelt. Alleen wordt hier en daar aangetekend dat de burgers in de loge, tot 1787, veelal patriotse sympathieën hadden; daarna verliet

Een bladzijde uit de 'Huishoudelijke wetten voor de Loge de Edelmoedigheid gevestigd te 's-Hertogenbosch', gedrukt bij Palier in 1809.

B.= Broeder, A.M.= Achtbare Meester.

(Kopie aanwezig bij het Stadsarchief, bibliotheek H 580)

Van den Broeder Verschrikkelijke.

ART. 1.

De B.. Verschrikkelijke bewaakt de Loge gedurende het werk, ten welken einde, hij altijd gewapend zal zijn. Door de tuschenkomst van den B.. Tweeden Opziener, geeft hij aan den A.. M.. die genen aan, welken zich aanmelden, om de Loge binnentreden.

ART. 2.

Na gedane kennisgeving aan den A.. M.., wordt hij gelast, om met de vereischte omzigtigheid, te gaan zien wie aan de deur der Loge klopt; hij neemt kennis van die genen, welke zich aanmelden, en komt terug om 'er den Tweeden Opziener verslag van te doen, die weder aan den Eersten Opziener, en deze aan den A.. M..

een groot deel van hen 'De Edelmoedigheid'. Een onderzoek naar de biografie van de leden kan, denk ik, zeker nog veel nieuws opleveren.

Het blijkt dat de loge niet al te lang heeft bestaan. Op de vergadering van de Grote Loge van 4 juni 1800 wordt zij vervallen verklaard.

Maar: op 5 november 1808 is er ter plaatse weer een nieuwe installatie, en een nieuwe 'Edelmoedigheid'. Het verzoek daarvoor is op 13 augustus ingediend door (ik vermeld de graad en loge van herkomst, zoals zij die zelf opgeven) J. Schouten (Meester in 'Het Vrij Geweten'), W.H. Knoop (Meester in 'Le Préjugé Vaincu'), P. van Reede [van Outshoorn] (Meester in 'De Geldersche Broederschap', gewezen Officier in 'Het Vrij Geweten'), A. van Dedem (Meester in 'Het Vrij Geweten'), G.B. de Labat (Meester in 'L'Aurore'), S.A. van Namen (Meester in 'De Noordstar'), J.T. Timmerman (Meester in 'De Geldersche Broederschap'), F.J.Th. van der Wyck (Gezel in 'L'Inséparable'), Abm. Baud (Gezel in 'Het Vrij Geweten'), L.B. van Wiedenkiller (Leerling in 'Het Vrij Geweten'), en G.T.T.A. van der Bruggen (Leerling in 'L'Inséparable').

Een vrij gespreide herkomst dus; hoewel bij tenminste vijf Broeders het Bredase 'Vrij Geweten' tot hun achtergrond behoort. Uit het installatieverslag van Schouten blijkt de eerste functieverdeling (en daardoor tevens dat er reeds een brug geslagen is met het oude 'De Edelmoedigheid'): Schouten is Voorzittend Meester; Van Reede van Outshoorn 1e Opziener; Abm. Baud 2e Opziener; Jac. van Beresteijn Schatbewaarder; J. van Heemskerk Geheimschrijver; L.C. van de Graaf Verschrikkelijke; A. van Hanswijk Fiscaal; G.A. van Mansfeld Ceremoniemeester; Van der Wyck Bouwmeester; Van Namen Orchestmeester; Knoop Onderzoeker. De loge vergaderde, blijkens de ledenlijsten, vanaf 1 april 1809 in het 'eigene Locaal op den Papenhulst', elke tweede

zaterdag. De kleur heet in de Resoluties van De Grote Loge 'Groen met Goud',¹⁷ maar genoemde lijsten specificeren dit groen wel eens als 'donkergroen', en dat goud als 'goud of oranje'.

De Voorzittend Meesters lijken - opnieuw geldt enige voorzichtigheid - tot 1830 achtereenvolgens te zijn geweest: J. Schouten (1808); de ons nog van de eerste loge bekende A. van Hanswijk (1810); C.G. Hultman (1818); J. Schouten (1818); J.F. Maurits Ganderheiden (1821) en S.J. Versfelt (1825).

De loge als zodanig moet in het begin van de negentiende eeuw een duidelijk 'leven' gehad hebben. Ik leid dat af uit het bestaan van een bundel *Vrijmetselaars gezangen. sHertogenbosch, Ter Boekdrukkerij van H. Palier en Zoon, 1816*.¹⁸ Weliswaar is het maar een kleine bundel, 26 bladzijden groot. Het bevat elf liederen, waarvan er maar liefst vijf, heel edelmoedig! aan het schone geslacht gewijd zijn. Helaas kan ik daarom niet zeggen dat 'De Edelmoedigheid' een duidelijk eigen *maçonnieke Muze* bezat. Tien van de elf gezangen zijn namelijk afkomstig uit het *Gezangboek voor Vrijmetselaars* van 1806. De elfde is daar niet in te vinden. Niet zo verwonderlijk, want het heet 'Aan den Koning' en heeft betrekking op het teruggekeerde Oranjerijk:

U wijdt de Metselaar,
Aan Isis reuk-altaar,
Zijn Koor-gezag;
Vorst WILLEM! Neerlands eer!)
Der Belgen Hoofd en Heer,) bis.
Vorst WILLEM leve lang!!)
Heil zij den Vorst!!!)

Zowel de eerste als de tweede 'Edelmoedigheid' lijkt een zeker wetenschappelijk element bevat te hebben.¹⁹

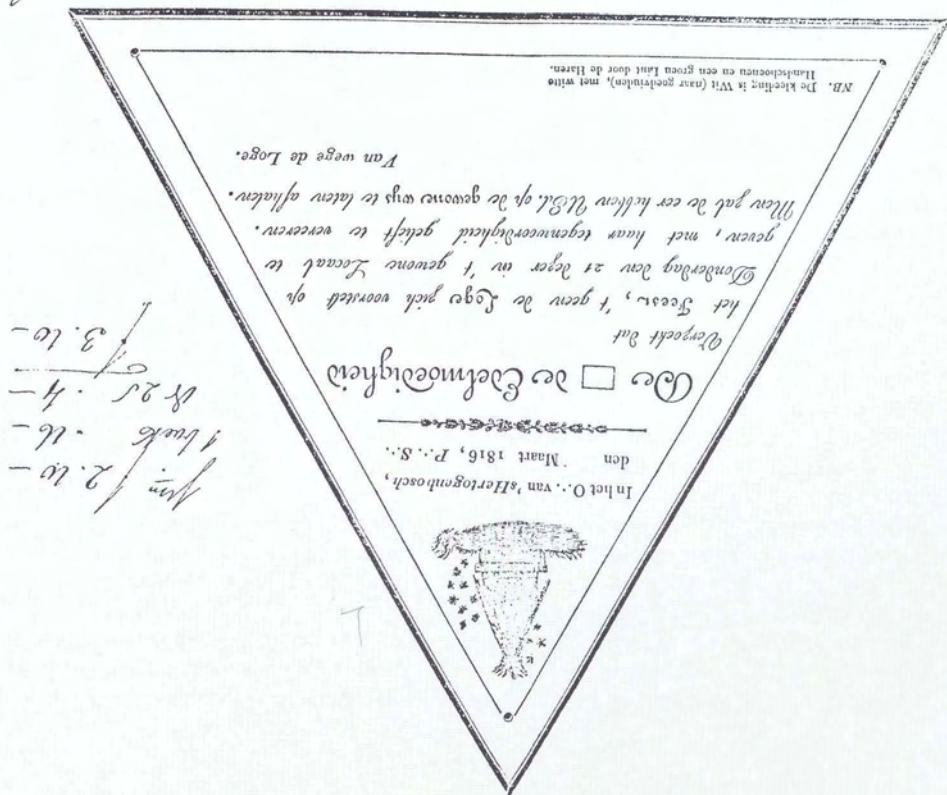
Ik wil nog enkele opmerkingen maken over twee bijzondere personen bij de eerste 'Edelmoedigheid' betrokken.

Een spoor van een heel bijzondere figuur lijken wij te vinden, wanneer Frieswijk in zijn lijst optekent, dat ene 'Gougomos' lid wordt op 13 januari 1786. Frieswijk kon de notulen nog inzien, wij niet (zie hieronder). Deze 'Gougomos' lijkt identiek met de bekende magonieke figuur - beter: bedtieger - Gottlieb Franz, vrijheer van Gougomos (1742/43-1816). In de verzameling-Kloss bevindt zich een substantiële verzameling documenten rond deze figuur.²⁰ In 1776 liet hij een circulaire drukken waarin hij verklaart jarenlang vrijmet-selaar te zijn geweest, in allerlei systemen, zonder dat hij ooit iets had kunnen ontdekken - en dat was terecht! - van een werkelijk verband tussen de Tempeliers uit de Middeleeuwen en de hem bekende Vrijmetselarij. Dat gecontinueerde ver-

band werd bij vele Hogere Graden juist geacht reël te zijn. Er zijn, aldus Gougomos, daarentegen slechts zes leden van een werkelijke 'inner circle'. Zij vormen het restant van de oude Tempeliers, en weten wat waarheid is. Hij is een van hen. Hun geheimen had hij leren kennen op Cyprus, waar de kern van de oude organisatie nog steeds bestond. Onder strikte geheimhouding wil hij die Tempelgeheimen wel meedelen aan de hoogste leden van de Strictie Observantie.²¹ Deze Gougomos heeft nogal een slechte pers gehad. Mellor meldt van hem dat hij 'exploita aux alentours de 1776 la crédulité

Een uitnodiging van de Loge voor een feest in 1816 (Kopie aanwezig bij het Stadsarchief, bibliotheek Hd 522)

42. 13 maart

de nombreux princes et nobles allemands intoxiqués d'occultisme', en dat hij door Bode, in de tweede helft van de achttiende eeuw een van de grote hervormers van de Duitse maçonnerie, ontmaskerd werd als spion van de jezuïeten.²² Over Gugomos valt een boeiende roman te schrijven. Op dit moment interessanter voor ons is dat Gugomos na genoemde Cagliostro-achtige activiteiten in Nederlandse krijgsdienst ging. Gustav Lang, die een studie van hem maakte, meldt: 'Ueber die späteren Schicksale des Freiherrn von Gugomos konnte mit Hilfe der Kriegsarchiv festgestellt werden: 1784 ging er aus preussischen in holländische Dienste über, wo er im November 1785 nachweislich Hauptmann einer Infanterie-Kompagnie im Korps des französischen Generals Maillebois war; 1789 will er dan zum Sachsen-Coburger Major ernannt worden sein; 1790 trat er (wieder als Hauptmann) in die ungarischen Armee ein'.²³ Met deze gegevens valt wellicht nog iets uit te richten door degene die onderzoek wil doen naar deze evenknie van Cagliostro en Casanova; evenknie, in zover ook hij gebruik maakte van een zekere mysteriebehoefte bij de vrijmetselaren van zijn dagen. Zijn aanwezigheid in onze Republiek lijkt nu aangetoond. Maar was hij alleen maar visiteur in 'De Edelmoedigheid'? Wie in Den Bosch heeft zich ontvankelijk getoond voor zijn verhalen?

Een andere 'internationale' figuur waarop 'De Edelmoedigheid' mag bogen, is Jean-Antoine d'Averhoul.²⁴ Hij is honorair lid, tenminste in 1779 en 1780. D'Averhoul (1756-1792) is Nederlander, en blijkbaar idealist. Hij speelt straks te Utrecht een belangrijke rol in de afgebroken revolutionaire beweging van 1787. Ten gevolge daarvan moet hij naar Frankrijk vluchten. In 1791 wordt hij gekozen in de Assemblée législative. Onze revolutionair houdt daar speeches tegen de émigrés en over het buitenlandse gevaar waardoor

revolutionair Frankrijk bedreigd wordt.²⁵ Hij is een der oprichters van de - in die tijd relatief gematigde - partij der Feuillants. Hij wordt zelfs voorzitter van het 'parlement', op 8 januari 1792. In de worsteling om de macht kiest hij partij tegen de jacobijnen. Dat kost hem, indirect, zijn leven. Weer moet hij vluchten, ditmaal om de aanhang van Robespierre te ontkomen. Vlak bij de grens door boeren gearresteerd, schiet hij zich door het hoofd (medio augustus 1792).

Ik vond een interessant pamflet: een tekst door d'Averhoul vlak voor zijn eindvlucht geschreven, en wegens het belang van zijn geval blijkbaar niet alleen in Frankrijk maar ook in Nederland verschenen.²⁶ Het is een soort eindverantwoording. Het wordt beheerst door het besef dat men wel veranderingen kan inzetten, maar niet meer stopzetten wanneer de onvermijdelijkheid van de geschiedenis leidt tot één grote slachtpartij. Met betrekking tot zijn rol in onze vaderlandse geschiedenis schrijft hij:

'Vervoerd door mijne ambitie en 't gevoel, welk ik had van mijne vermoogens, heb ik een hoofdrol in mijn Vaderland willen spelen, dog ik betuig dat de zuiverste inzichten om de defecten te verbeeteren, welke mij in deszelfs regeeringsform voorkwamen, daar toe aanleiding gegeven hebben. Ik wierd egter gewaar dat 't zo gemakkelijk niet valt, als men eens begonnen is, op een zekere hoogte optehouden [...]. Dog 't geheel mislukken van ons plan weet ik aan buitenlandsch geweld. Ik verliet dus Utrecht en mijn Vaderland met geen volkoomen overtuiging van mijne dwaling. Geen wonder derhalven, dat ik, aangezet door mijne ingeboorene voortvarentheid en activiteit, in Frankrijk tragte gebruik te maaken van mijne verkreegene kundigheid en ondervinding, om mij een naam te maaken, en mij in mijn Vaderland te doen regretteeren.' (blz. 2-3)

Hij eindigt met te zeggen dat het 'loutere harsenschimmen' zijn, te denken over een

In dit pand aan de Jan Heinstraat 38 uit 1886 is een gevelsteen met symbolen (passer en tekendriehoek) van de vrijmetselaars aangebracht. Het is nog onduidelijk wat de relatie van dit gebouw met de Vrijmetselarij is.

(Foto: Stadsarchief)

volmaakte regeringsvorm, zolang het volk dezelfde drijven en gebreken houdt. Wat heeft een figuur als d'Averhoults bewogen tot de Orde toe te treden?

Tot slot: nog steeds bestaat 'De Edelmoedigheid'. Maar niet meer in 's-Hertogenbosch. Wel in Tiel. Op 5 oktober 1950 zoekt de loge haar zetel naar die plaats te mogen verplaatsen. Er wonen dan, van de achttien, nog maar twee leden in Den Bosch. De toestemming wordt verleend op 15 december 1950.

In Den Bosch zelf ontstaat, uit de plaatselijke Vrijmetselaarskring, in 1973 een nieuwe loge, 'De gezellen van St. Jan'. Zeven-tien Broeders vragen 28 februari 1973 een constitutie aan. Die wordt verleend: 16 juni 1973. In 1995 telt de Loge 53 leden.²⁷

Het archief

Het archief van de loge met betrekking tot de periode die wij hier bespreken (tot 1830) is helaas niet bewaard gebleven. Er hebben wel notulenboeken, rekeningboeken enz. van 'De Edelmoedigheid' bestaan. Deze zijn door het nazibewind gedurende de Tweede Wereldoorlog vernietigd. De bibliotheek van de loge verkochten zij; na de oorlog doken af en toe nog delen uit deze bibliotheek in antiquariaten op (mededeling B. Croiset van Uchelen). Wie evenwel nog wel gebruik heeft kunnen maken van het logearchief, is Benjamin Frieswijk, een lid van 'De Edelmoedigheid'. In 1854 noteerde hij in een enorm aantekenenboek alle namen, met andere gegevens, die hij in dit archief kon vinden.²⁸ Dit vormt een onwaardeerlijke bron.

Er zijn in het Orde-archief wat 'De Edelmoedigheid' betreft nog wel 'extracten' aanwezig (lijsten met functionarissen e.d.) voor de periode 1776-1784, en tevens vergelijkbare "tabellen" voor een wat latere periode, vanaf 1808.

De ledenlijst-Frieswijk, aangevuld met gegevens uit laatstgenoemde bronnen, is door mij onlangs uitgegeven in: A.J. Hanou, *Onder de acacia. Studies over de Nederlandse vrijmetselarij en vrijmetselaarslogen vóór 1830* (Leiden 1997). ■

Noten

1. Dit artikel verscheen eerder in: *Thoth, tijdschrift voor vrijmetselaren* 48 (1997) nr. 2, p. 48-60. De tekst is nauwelijks gewijzigd; alleen noot 27 is toegevoegd.
2. Ik werd hierop attent gemaakt door Lia van der Heijden, aan wie ik ook verschillende andere gegevens dank. Zij schreef in 1995 een (onuitgegeven) doctoraalscriptie *Adriaan van der Willigen 1766-1841. Schrijver, liefhebber en criticus van het toneel rond 1800* (UvA, Inst. voor Neerlandistiek). Zie over dit dagboek ook: J.A.A.M. Pieterse, Adriaan van der Willigen 1766-1841, in: *De Linde-*

- boom 9/10 (1985/86) blz. 119-165. Het document beslaat de perioden 1766-92, 1792-1802, 1805-1830/31.
3. In de collectie De Wijs. - Een klein gedeelte uit deze autobiografie is ooit uitgegeven: *Uit het dagboek van Adriaan van der Willigen, drossaard in Tilburg 1795-1802. Met annotaties voorzien door Lamb. G. de Wijs* (Tilburg 1939).
 4. Lia van der Heijden, *a.w.*, hfdst. I.
 5. Zie daarover: K. Heeroma, *Brabants uit de 18de eeuw. De Meierijse woordenlijsten van J.L. Verster*. Bijdr. en Meded. dialectencommissie KNAW 34 (A'dam 1969).
 6. Gemeentearchief Tilburg, Archief 337 = Van der Willigen; D 38/7; mapje Staatkundige stukjes betrekkelijk Tilburg 1795 enz. - De tekst van dit exemplaar heeft in margine bijgeschreven verbeteringen. Niet onmogelijk bracht Van der Willigen deze zelf aan, en is deze druk een proefvel. Aangezien 't inderdaad verbeteringen zijn, zijn deze correcties door mij in de tekst meegenomen.
 7. Vgl. A.J. Hanou, *Sluiers van Isis [...]* (Deventer 1988) I blz. 197-198, II blz. 62.
 8. Hij komt dan ook inderdaad niet voor op de ledenlijsten (zie mijn 'Drift en deugd. Literatuur van Vrijmetselaars in de loge Vicit Vim Virtus vóór 1830', in: W. van den Berg en T. Kalmthout, *Haarlemse kringen [...]* (Hilversum 1993) blz. 27-46). - Ik heb echter het moeilijk toegankelijke archief van die loge niet opnieuw doorlopen op zoek naar sporen van Van der Willigen.
 9. Voor de in deze alinea genoemde gegevens zie: *Iets over het geslacht der Palier's* (Z.p., z.j.) (aanwezig op de Zaal Boekhandel van de UBA, in het dossier over de drukkersfirma der Paliers), en B.P.M. Dongelmans, *Van Alkmaar tot Zwijndrecht. Lijst van boekverkopers, drukkers en uitgevers in Noord-Nederland 1801-1850 [...]* (A'dam) blz. 142-143. Voor Hendrik Palier zelf als vrijmetselaar, zie het aan het einde van het artikel vermelde personenbestand.
 10. Het is goed mogelijk uitvoeriger te zijn over de biografie van Van der Willigen (men zie de biografische naslagwerken, en Van der Heijden *a.w.*). Mijn bedoeling in dit artikel is echter voornamelijk Van der Willigen te behandelen als vrijmetselaar, en een indruk te geven van zijn algemene en 'morele' opvattingen.
 11. Zie H.F.J.M. van den Eerenbeemt, '*s-Hertogenbosch in de Bataafse en Franse tijd 1794-1814 [...]*' (Nijmegen 1954) blz. 6-8.
 12. A.W.F.M. van de Sande, 'Vrijmetselaarsloges beneden de grote rivieren, 1730-1830. Een verkennend onderzoek naar de betekenis van de loges voor de katholieke sociabiliteit', in: *Archief voor de gesch. van de katholieke kerk in Nederland* 29 (1987) vooral blz. 106-107, 114-115; idem, 'Vrijmetselaarsloges in Noord-Brabant, ca. 1770-1840. Een proeve van sociabiliteitsonderzoek', in: *Noord-brabants historisch jaarboek* 5 (1988) vooral blz. 129-130, 136-137, 138-140. De auteur lijkt evenwel geen gebruik gemaakt te hebben van de lijst-Frieswijk.
 13. De in het volgende genoemde bescheiden zijn te vinden in Archief Gr. Oosten, inv.nr. 776-02-16.
 14. Het zal dat jaar nog naar Willemstad vertrekken (Van de Sande 1988, blz. 125). Het is dus zo dat de burger-leden een nieuwe loge nodig hebben.
 15. De eerste ledenstaat vermeldt echter, vermoedelijk ten onrechte, dat het 6 maart is geweest.
 16. Van de Sande 1988, blz. 129.
 17. *De Resolutiën van de Grootte Loge Deel III* 1809-1816, ed. E.A. Boerenbeker, blz. 8 (vergadering 1809).
 18. Exemplaar aanwezig in de bibliotheek van het Cultureel Maçonniek Centrum onder signatuur 6 B 28. Het is afkomstig uit de bibliotheek van 'L'Union Royal'.
 19. J.L. Verster kwam al ter sprake, maar er zijn meer logeleden van die naam die gepubliceerd hebben. In de tweede loge bevinden zich vrij veel gepromoveerden, terwijl bijvoorbeeld Maurits Ganderheijden, Versfelt, Convent ten Oever ook werken in druk gaven.
 20. Zie rubriek VI F (blz. 36-38) in de *Beschrijving der verzamelingen van het Groot-Oosten [...]. Handschriften der Klossiaansche bibliotheek* ('s Grav. 1880).
 21. Enkele essentiële documenten, de inhoud van het 'systeem-Gugomos' betreffend, zijn gepubliceerd door Winfried Dotzauer, in zijn *Quellen zur Geschichte der deutschen Freimaurerei im 18. Jahrhundert [...]* (Frankfurt/Main 1991) blz. 236-249.
 22. Alec Mellor, *Dictionnaire de la Franc-maçonnerie et des Francs-maçons* (Paris 1971) in voce.

23. Gustav Lang, *Aus dem Ordensleben des 18. Jahrhunderts. Typische Vertreter der Strikten Observanz. Freiherr Gottlieb von Gugomors-Rastatt [...]*. Archivstudien. Herausgeg. von der Heilbronner Loge 'Karl zum Brunnen des Heils' (Heilbronn 1929) blz. 63.
24. De nuttigste biografie tot voor kort was die in de *Biographie nouvelle des contemporains*, dl. V (Paris 1822) blz. 230-231. Recent verscheen van de hand van Pieter van Wissing een korte biografie van D'Averhoults in: J. Aalbers e.a., *Utrechtse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtse*, Dl. II (Amsterdam [1995]) blz. 28-33. Daaruit blijkt onder meer dat hij memoires schreef, die helaas in de negentiende eeuw verloren zijn gegaan.
25. Michel Winock, *L'Echec au roi 1791-1792* (Z.p. 1991) blz. 147, 183.
26. *Brief van den Heer J.A. d'Averhoults, aan eenen zijner vrienden te Parijs, weinige dagen vóór zijne vlucht uit het leger geschreven* (Z.p., z.j.). Ex. KB Pfl. 22055.
27. Na afronding van mijn artikel werd ik door mevr. L. van der Heijden gewezen op: A.F.O. van Sasse van Yssel, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen* ('s-Hertogenbosch 1910, 3 delen). De auteur noemt enkele gegevens die blijkbaar afkomstig zijn uit het stadsarchief, of uit het nu verloren logearchief. Ik vermeld enkele zaken.
Met betrekking tot de eerste loge 'De Edelmoedigheid' (1776-1800) vermeldt hij in 't voorbijgaan (Dl. II blz. 517) dat op 21 januari 1778 de - blijkbaar ongetrouwde - vrouwelijke bloedverwanten van de logeleden een bezoek brachten aan de vergaderzaal waarbij een vrijmetselaar voor de dames een gedicht voordroeg. Een der coupletten eindigde, aldus de auteur, met de regels:

En hoort dees ongetrouwde schaar
U roemen, vergenoegd te leven,
Elk kiest wis een vrijmetselaar.

Het 'Statenlogement' in de Orthenstraat, waarin de tweede loge 'De Edelmoedigheid' na de heroprichting vanaf 1808 vergaderde, werd door de eigenaar Frederik van der Heijden verhuurd aan een kastelein Neerhoff. Deze op zijn beurt 'verhuurde een of meer lokalen ervan aan de Bossche Vrijmetselaarsloge *De Edelmoedigheid*, welke zich daarin den 13 Augustus 1808 had geconstitueerd; dat gebouw werd daarom sedert dien ook wel *de Loge* genaamd' (Dl. I, blz. 101).
Op dezelfde bladzijde meldt de auteur dat de loge reeds in 1810 het Statenlogement verlaat. In Dl. II is hij specifiek over de nieuwe behuizing (blz. 516). Daar zegt hij dat het pand de 'Heerenkelder' (Papenhulst 28) op 30 december 1809 door de Bossche architect Willem Hubert Senior verkocht wordt aan mr. Jan Schouten, auditeur-militair te Den Bosch, ten behoeve 'van de Loge der Vrijmetselaren onder het motto *de Edelmoedigheid binnen die stad*'. De loge installeerde zich 'in de achterbenedenzaal' van dat pand (blz. 517).
28. Archief Cultureel Maçonniek Centrum, inv.nr. 24:1: *Alphabetische Naam Lijst der Leden mitsgaders van de Aangenoomene, en Verhogingen van Graden verkregen hebbende B.B. in deze, zich opgevolgd hebbende, Werkplaatsen. te weten van 27 December 1783 - 16 Januarij 1793 (p.s.) en weder van 13 Augustus - 17 dec. 1853 voorzien met alle de aantekeningen, daar toe betrekkelijk, welke in de Archieven worden aangetroffen. Vervaardigd in de maand Februarij 1854, door den B. Benjamin Frieswijk. Officier dezer Loge. Met nog eenige vermeldingen getrokken uit het boek der Rekeningen, over 1776, 1777 en 1778. - Voor de geïnteresseerde vermeld ik, dat uit recenter tijden nog een kasboekje bewaard is gebleven waarin de Loge de bijdragen registreerde voor een door haar beheerd schoolfonds, over de periode 1876-1929 (Archief Cult. Mac. Centrum, 24:2).*

*) A.J. Hanou is Universitair hoofddocent bij de Vakgroep historische letterkunde Nederlands aan de Universiteit van Amsterdam.

Stadsarchief

■ De nieuwe door mr. J. Hoekx vervaardigde inventaris op het **Oud Stadsarchief** is klaar. Het uitgetypte boekwerk telt bijna 500 pagina's en geeft een veel betere toegang tot dit zeer rijke archief dat voor de bestudering van de geschiedenis van de stad 's-Hertogenbosch van kardiaal belang is. Begin volgend jaar worden de stukken omgenummerd en omgepakt. Het archief zal dan enkele maanden lang beperkt toegankelijk zijn.

Vaste bezoekers van de **studiezaal** zullen gemerkt hebben dat er twee nieuwe gezichten zijn bijgekomen. Wegens de langdurige ziekte van Henk van de Wetering worden zijn taken sinds 15 september waargenomen door Dick van Neck. Eveneens langdurig ziek is Frans van Stokkum. Voor hem valt Joep Roborgh in. Na een verbouwing zijn de twee studiezalen samengevoegd en zijn de functies van receptie/balie en studiezaal gesplitst. Tevens is de vloerbedekking, die er ruim 13 jaar op had zitten, vernieuwd.

■ Op 30 september werd aan het Stadsarchief overgedragen het archief van de afdeling 's-Hertogenbosch van de Noordbrabantse Christelijke

Boerenbond (NCB). De afdeling is in 1922 opgericht en in 1997 opgeheven. Zij bestreek het gebied van Empel, Gewande, Orthen, Deutenen, Engelen en Bokhoven. Bij de bevrijding gingen alle tot dan toe gevormde archiefstukken verloren, zodat de oudste stukken in dit uit 6 dozen bestaande archief uit 1945 dateren. De notulenboeken zijn volledig bewaard gebleven. Het archief van de NCB zelf wordt bewaard op het Rijksarchief in Noord-Brabant.

■ In oktober is een begin gemaakt met de vervaardi-

ging van een toegang op de **bouwvergunningen** die door het gemeentebestuur vanaf 1893 werden verleend. Een deel van de voor dat jaar uitgegeven vergunningen is te vinden in de al bestaande cumulatieve index op de notulen van de Gemeenteraad. De belangrijkste gegevens worden door Joep Roborgh ingevoerd in de computer met behulp van het programma Freebase 5.2. Het is de bedoeling ook de Hinderwetvergunningen op deze manier toegankelijk te maken.

Ton Kappelhof ■

Groepsportret van beamten van Gemeentewerken bij het afscheid van wethouder F. van Meerwijk op 30 januari 1932. Zittend helemaal rechts Piet van Kessel die in dat jaar benoemd zou worden tot chef van de tekenkamer. (Foto: Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 7299). Zie p. 146.

Bouwhistorische en Archeologische

b e r i c h t e n

■ Onderzoek hoek Sint Janssingel en Sint Jansstraat

In oktober 1993 is het huis op de hoek van de Sint Janssingel en de Sint Jansstraat uitgebrand. Het pand is daarna nog drie jaren blijven staan, waarna het uiteindelijk afgebroken najaar is gesloopt. Vanwege de afwijkende vorm van het perceel en de bebouwing daarop, is vaak gedacht dat het gebouw ooit deel heeft uitgemaakt van de Sint Janspoort (of daar tegenaan heeft gestaan). Gedurende en na de sloop is daarom het terrein archeologisch en bouwhistorisch onderzocht. Het voornaamste doel daarbij was na te gaan of de restanten van het huis iets met de stadspoort te maken hebben gehad.

De oudste bewoning op deze plek dateert uit het midden van de 13de eeuw. Het gaat daarbij om een houten huis, waarvan enkele sporen van houten palen zijn teruggevonden. Het terrein ligt op dat moment nog buiten de oudste stadsmuur, direct langs de westelijke uitvalsweg. Het houten huis is in het begin

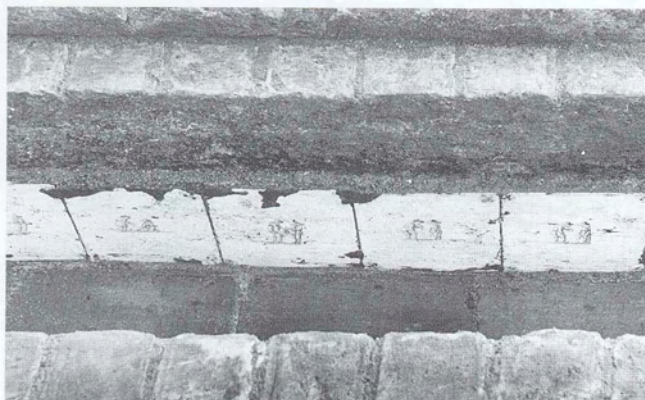
*Afb. 1
Het achterste deel
van de rechter zij-
muur tijdens het
onderzoek, nadat
het pand op de
kelder na was ge-
sloopt.
In de muur zijn
bouwsporen van
de 15de tot en met
de vroege 20ste
eeuw zichtbaar.
(Foto: BAD)*

van de 14de eeuw door een flinke brand verwoest. Op de vloer ervan is een laag met houtskool en verbrande leem van de wanden teruggevonden.

Aan het begin van de 14de eeuw wordt de tweede stadsmuur aangelegd met daarin, aan het eind van de Sint Jansstraat, de Sint Janspoort. In dezelfde periode wordt op het onderzochte perceel een huis gebouwd met bakstenen funderingen. Uit het onderzoek is gebleken dat dit huis géén deel uitmaakte van de

Sint Janspoort en er ook niet tegenaan heeft gestaan. De middeleeuwse Sint Janspoort stond blijkbaar verder naar de Dommel toe, of meer zuidelijk, ter hoogte van de huidige Sint Jansstraat. Het huis is, na enkele verbouwingen in de 14de en 15de eeuw, uiteindelijk rond 1540 gesloopt. In die tijd was de middeleeuwse stadsmuur verouderd en diende deze versterkt te worden om nog langer bestand te zijn tegen het steeds zwaarder wordende geschut. Daarom werd er tegen de bin-

Afb. 2

Een deel van de goot, waarin hergebruikte tegeltjes uit de 18de eeuw waren verwerkt. Op de tegeltjes zijn kinderspelen afgebeeld. (Foto: BAD)

nenkant van de muur een aarden wal opgeworpen. De huizen, die te dicht bij de stadsmuur stonden, werden daartoe van stadswege opgekocht en gesloopt. Uit de opgraving is gebleken dat ook de 14de-eeuwse voorganger van het hier besproken huis in die periode is afgebroken. Na het aanbrengen van de stadswal is er op dezelfde plaats een nieuw, gedeeltelijk onderkelderd huis gebouwd. De oudste delen van het uitgebrande pand gaan dus terug tot even voor het midden van de 16de eeuw.

Ook dit huis is in later tijd diverse malen ingrijpend verbouwd, voor het laatst in 1932, toen de toegang van de gevel aan de Sint Jansstraat naar de Sint Janssingel werd verlegd. Van de oudste (16de-eeuwse) fase van het huis waren tot aan de sloop in 1996 nog de kelder en een deel van de zijmuren bewaard gebleven. De kelder bezat een tongewelf waarvan

de kruin haaks op de Sint Jansstraat was gelegen. Aan deze zijde bevond zich ook de oorspronkelijke ingang vanaf de straat, die bij de verbouwing van 1932 is dichtgezet. De oriëntatie van het perceel was dus aanvankelijk gericht op de Sint Jansstraat. Pas na de ontmanteling van de vesting in 1872 ontstond de mogelijkheid om het perceel vanuit het westen te ontsluiten, hetgeen in 1932 ook eindelijk geschiedde. Ook grote delen van de rechter zijmuur, die na de sloop van het pand over de volle hoogte in het zicht kwam (afb. 1), dateren nog uit de periode van kort na 1540. Vermoedelijk bezat het huis in die tijd boven de kelder alleen een begane grond en een zolder. In de loop van de 17de en 18de eeuw wordt het pand vele malen verbouwd. Onder andere wordt het gebouw aanzienlijk opgehoogd, hetgeen met name wat het achterste deel betreft nog duidelijk is te zien aan de verschil-

lende vlechtingen in de rechter zijmuur. Ook het vóór de brand van 1993 zo markant in het oog springende vierkante, torenvormige deel van het huis dateerde uit deze periode. De binnenmuren en balklagen waren van later tijd en gingen voornamelijk terug tot in de 19de eeuw. Verder werd tijdens het onderzoek in het achterste deel ook nog een goot aangetroffen, waarin hergebruikte 18de-eeuwse tegeltjes waren verwerkt (afb. 2). Deze blauw beschilderde tegels waren versierd met kinderspelen. Tegen de rechter zijmuur van de begane grond waren vergelijkbare tegeltjes als plint gebruikt. Tot slot moet nog vermeld worden dat in een afvalput op het perceel (gemaakt van een groot ingegraven wijnvat) onder meer glaswerk en een bord versierd met een spreuk van rond 1800 werden aangetroffen.

Alle fundamenteën, inclusief de na de sloop van 1996 nog volledig bewaard gebleven 16de-eeuwse kelder, zullen binnenkort worden uitgebrouwen om plaats te maken voor vijf nieuwbouw appartementen.

Ronald van Genabeek
en Rob Gruben ■

Literatuur

Signalement

■ Onlangs verscheen een uitgave van de Bossche kroniek van Peter van Os (van Adam tot 1523). Tijdens de tweede dag van de op het Provinciehuis gehouden voordrachten over Cultuur in Noord-Brabant, op 30 mei jl. werd deze kroniek gepresenteerd. Een belangwekkende uitgave!

Op die dag is uitvoerig ingegaan op het belang van de kroniek, de typologie en de betrouwbaarheid ervan. De integrale tekstuitgave van dit specimen van laat-middeleeuwse geschiedschrijving beoogt een stimulans te geven voor historisch, rechts-historisch, literair en taalkundig onderzoek. Veel materiaal uit de kroniek en het bijbehorend register met afschriften van bewijsstukken ofwel cartularium is niet elders in origineel of afschrift bewaard gebleven.

Enige bemerkingen willen wij ter aanvulling maken:

Dat men erop kwam de originele charters in de stadskomme - een speciale kist die zich in de toren van de Sint Jan bevond - op te bergen en in plaats daarvan afschriften en privilegeboeken of cartularia te hanteren was een belangrijke stap tot betere bewaring van de archiefstukken. De originelen dienden voortaan goed bewaard te worden.

Er waren al privileges verdwenen zoals het oudste stadsrecht. Zo kennen we als oudste privilegeboek het *Cartularium Sylvaducense* over de periode 1309 - 1466 en afgeschreven eind 14e en 15e eeuw. Het *Zwart Privilegeboek* werd door stadssecretaris Franco van Langhel (1470-1497) over de periode 1318-1486 aangelegd op bevel van zijn collega-secretaris Willemus de Busco. Peter van Os die zijn carrière rond 1483 begon als klerk van secretaris Van Langhel heeft waarschijnlijk met het vervaardigen van zijn cartularium het voorbeeld van zijn latere schoonvader gevolgd. Voor een stadsambtenaar was het aanleggen van een cartularium niet ongebruikelijk, zoals bij de inventarisatie van het stadsarchief is gebleken. Dikwijls beschouwde de ambtenaar het vervaardigen van dit hulpmiddel voor de betere vervulling van zijn taak als een privé-bezigheid. De stad moest de door haar begeerde cartularia, registers van belangrijke privileges en dergelijke, van de weduwe of erfgenamen kopen, terwijl andere privilegeboeken in particuliere handen bleven. Bij het aanleggen van zijn cartularium kon Peter van Os gebruik maken van een vertaling uit

1409 van de tekst van het oudste stadsrecht. Een charter waarin het oudste stadsrecht was opgenomen, bevond zich in Dormalen (thans in België gelegen) en werd in 1486 door de schepenen van Dormalen naar 's-Hertogenbosch meegenomen. Peter sloot zijn werkzaamheden aan het cartularium voorlopig af in 1515.

Thans kunnen we genieten van de voortreffelijke uitgave van de 'Kroniek van Peter van Os'. Allerlei zaken over de bouw van de stadsmuren, stadsbranden, het klimaat, de inhuldiging van vorsten, de Gelderse Oorlogen, maar ook aantekeningen van Peter van Os over Adam, de Trojanen en de Romeinen kunnen we lezen in deze fraaie uitgave. Niettemin blijven er vragen genoeg over.

Waarom beperkte Peter zijn schrijfactiviteiten met betrekking tot zijn kroniek tot de periode 1513-1515 en eindigde hij abrupt midden in een woord? Kreeg de tweede scriptor van de stad of van Peter opdracht om de kroniek te vervolgen? En waarom eindigt deze in 1523 midden in het verhaal? Dit terwijl het cartularium later nog tot 1538 wordt voortgezet en Peter zijn secretariaat nog tot in april 1542 voortzet. Waar bleef het

cartularium voordat het na eeuwen onvindbaar te zijn geweest in de handschriften-verzameling van de Koninklijke Bibliotheek weer opdook? Nadat het Rijksarchief van Noord-Brabant in 1910 de kroniek aankocht van R. van Breugel Douglas werd ze later aan de bibliotheek van het Provinciaal Genootschap in bruikleen gegeven. Wat waren de motieven hiervoor? Was dit omdat men de kroniek als bron minder waardeerde dan de originalia? Een andere vraag die men kan stellen is, waarom het Rijksarchief in Noord-Brabant de originele kroniek bij de Katholieke Universiteit Brabant (waar thans de bibliotheek van het Genootschap berust) in bewaring heeft gelaten, nu de auteurs

de kroniek als
stadskroniek
typen!

In een volgende aflevering van ons tijdschrift zal nog worden ingegaan op een voorbeeld van het benutten van de stadskroniek door het stadsbestuur als illustratie bij een verzoekschrift dat in ca. 1543 in Brussel werd ingediend.

Kroniek van Peter van Os. Geschiedenis van 's-Hertogenbosch en Brabant van Adam tot 1523, uitgegeven door A.M. van Lith-Droogleeve Fortuijn, J.G.M. Sanders en G.A.M. van Synghel (Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Den Haag 1997).

■ In de kerstvakantie 'moet' u naar het Catharijneconvent. Daar is de tentoonstelling *Bedevaarten in Nederland* te bezien. Ruime aandacht wordt geschonken aan 's-Hertogenbosch: een belangrijk bedevaartsoord in de Nederlanden. De tentoonstelling is niet zomaar tot stand gekomen. Juist in decennia dat de kerk uit de gunst raakt, doch velen niet van god los willen

zijn, maar op zoek gaan naar, ja en dat is moeilijk te omschrijven, staan de bedevaarten weer volop in de belangstelling. Stoute schoenen worden steeds aange trokken, want voor een wandeltocht naar Santiago de Compostella - de plek waar apostel Jacobus de Meerdere begraven zou zijn - draait menigeen de hand niet meer om. Voordat u twee voor- en een achteruit gaat hinkelen in Echternach, water gaat scheppen in Dokkum of op de knieën een Ierse berg met grind bedwingt, laat u dan door de tentoonstelling en de daarbij behorende publicatie gezeggen. Waarom trok en trekt het 'heilige'? Wat zijn en waren de verwachtingen? Is het waar dat juist bij de geldverslindende bouw van een religieus centrum zoveel wonderen geschieden onder de bedevaartgangers? In de jaren zestig, de kerken liepen nog niet zo hard leeg, raakten tal van heilige plaatsen in Nederland in verval. En nu bloeit het bedevaartsoord weer! Nederland telt maar

Een van de bewaard gebleven bedevaartvaantjes van de Zoete Lieve Vrouw van Den Bosch.

liefst 650 plekken waar 'iets heiligs' is geschied, waar een persoon iets goddelijks uitstraalde. Toch ging en gaat de pelgrim niet alleen om een mystieke ervaring op te doen. Het was ook feest, het was een fysieke prestatie, samen-uit en samen thuis. Een plek voor 'goed volk' en 'slecht volk'. En wat dat laatste betreft kunt u nog eens een pelgrimage in 'Dataschurk' ondernemen. Want waar veel volk was, kwamen ook veel rovers! Ga op museale pelgrimstocht. Lees en kijk in het boek.

Tot 12 januari 1998 kunt u de tentoonstelling '*Bedevaarten in Nederland*' bekijken in het Utrechtse Catharijneconvent. De catalogus draagt dezelfde titel en vertelt het rijk geïllustreerde verhaal van processies, verhoorde gebeden, verwerkt verdriet en wonderverhalen.

■ Van geheel andere orde zijn de mijmeringen van Mevrouw Coort. Coby Coort heeft hart voor de stad. Uit eigen werk declameert zij bij verenigingen, in bejaardentehuizen en voor de ziekenomroep over haar stad. In het boekje dat voor mij ligt, vertelt zij over gebouwen en buurten die bij haar herinneringen en gevoelens oproepen: 'Ik liep op de Markt, zo rond het plein, en dacht, de Markt, hij mag er zijn!' of 'Heilige Maria, Moeder des Heren, help de dwalenden weder te keren', maar ook, over de arbeidsters in de Schilderstraat: 'Zij geven met hun oog een knipje, dat ze vrij zijn voor een wipje'. Ik heb me niet gestoord, aan het werk van Coby Coort!

J.M. Coort, '*s-Hertogenbosch anders dan anders*' (*s-Hertogenbosch* 1997).

Jozef Hoekx / Aart Vos ■